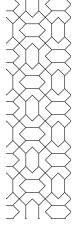

CITATION

Kanik, İsa, "An Evaluation Of The Meaning Of The Word "tedebbur" In The Qur'an", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 14, 14 (2018/14) pp. 245-274

TEDEBBUR KELİMESİNİN KUR'ÂNÎ ANLAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation of The Meaning of The Word "Tedebbur" in The Qur'an

İsa KANİK

Dr. Öğr. Üyesi,

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Asst. Prof., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences.

isa.kanik@ahievran.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4338-7834.

Öz

Kur'an'ın doğru anlaşılması, onun muhatapları açısından son derece hayati bir konudur. Onu anlamanın önemli bir ayağını ise kelime, terkip ve cümlelerin dilbilimsel ve filolojik analizi oluşturmaktadır. İlahî bir mesaj olan Kur'an'daki bazı kelimeler birbiriyle yakın anlamlıdır. Bununla birlikte Kur'an'da detaylı anlam ifade eden kelimeler de bulunmaktadır. Bu tür kelimelerin anlaşılması noktasında kadim lügatlere bakılması elzemdir. Ayrıca ilgili kelime bağlamında ona benzer lafızların kullanıldığı Kur'an'daki diğer âyetlerin göz önünde bulundurulması, siyak-sıbak bağlamı ve yapı analizlerinin yapılması da Kur'an'ı doğru anlamanın önemli aşmalarındandır.

Bu çalışmamızda Kur'an'ı anlamak ve yorumlamakla ilgili önemli kelimelerden biri olan "tedebbur" lafzının morfolojik yapısı ve Kur'an âyetlerindeki anlamları incelenmiştir. Araştırmamızın hedefine ulaşabilmesi açısından "tedebbur" ile ilgili Kur'an'daki tefekkür, tezekkür, ibret ve ru'yet gibi yakın anlamlı kelimelere değinilerek bir kavram çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Araştırmamız esnasında tedvin döneminden günümüze kadarki süre zarfında farklı kaynak ve yöntemlerle tefsir yazan bazı müfessirlerin "tedebbur" kelimesiyle ilgili tefsiri izah ve yaklaşımları değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Kur'an'ın doğru anlaşılması bağlamında "tedebbur" kelimesinin ona benzer ifadelerden daha detaylı ve derin anlamlar ihtiva ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, âyet, kelime, tedebbur, anlam, değerlendirme.

An Evaluation of The Meaning of The Word "Tedebbur" in The Qur'an

Abstract

The correct understanding of the Qur'an is an extremely vital subject in terms of its counterparts. An important part of understanding it is the linguistic and philological analysis of words, phrases and sentences. Some words in the Qur'an, which is a divine message, are similar to each other. However, there are also words that express detailed meaning in the Qur'an. It is obligatory to look at ancient dictionaries at the point of understanding such words. In addition, taking into consideration the other verses in the Qur'an in which similar words are used in the context of the related word, and

KAYNAKÇA

Kanik, İsa, "Tedebbur Kelimesinin Kur'ânî Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 14, 14 (2018/14) ss. 245-274. **Makale Geliş T.:** 26/08/2018 **Kabul T.:** 19/11/2018

Makale Türü: Araştırma Makalesi.

analyzing the context and structure of the Qur'an are also important phases of the correct understanding of the Qur'an.

In this study, the morphological structure of the word "tedebbur", one of the important words related to understanding and interpreting the Qur'an, and their meanings in the Qur'an verses were studied. In order to achieve the aim of our research, a concept framework was tried to be formed by referring to the close words about "tedebbur" in the Qur'an tefekkür, tezekkür, ıbret and ru'yet. During the course of our research, the explanation and approaches of some exegetes who wrote exegesis with different sources and methods related to word "tedebbur" from the period of the copyright to the present were evaluated. As a result, in the context of the correct understanding of the Qur'an, it has been determined that the word "tedebbur" contains more detailed and profound meanings than similar expressions.

Keywords: Exegesis, Qur'an, verse, word, tedebbur, meaning, evaluation.

GİRİŞ

İnsan ahsen-i takvim suretinde yaratılmıştır.¹ İnsanın en temel hususiyetlerinden bir de "enfüsî" ve "âfâki" âlemdeki işaret ve alametleri düşünmesi, anlaması; analiz ve kıyaslama gibi yollarla fikir yürüterek onlar hakkında çıkarımlarda bulunmasıdır.² Bu zihinsel sürecin en önemli somut materyalleri ise kelimelerdir. Kelimeler, farklı zemin ve formlarda sıkça kullandığımız iletişim unsurlarıdır. Kur'an'da meleklerin Hz. Âdem'e saygı gösterisinde (secde) bulunmalarında Yüce Allah tarafından eşyanın isimlerinin ona öğretilmiş olması ve bunların idrak edilmesinin önemli bir yeri olduğu anlatılmaktadır.³ Duygu ve düşüncelerimizi kelimelerle ifade ederiz. İlahiyat, edebiyat, içtimaiyat, tıp ve ticaret gibi farklı alanlardaki bilimsel araştırmalarda henüz daha konu mukaddimesinde oluşturulan kelime ve kavram çerçeveleri, meselenin daha sağlıklı anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Sözvarlığımız, kelime dağarcığımız, hayatımızla doğru orantılı olarak farklı etkenlerle anlam daralması, genişlemesi veya değişmesine maruz kalabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında dillerin de insanlar gibi birer canlı organizma oldukları ve herhangi bir yazılı metin veya sözlü ifadenin doğru anlaşılmasında kelime merkezli çalışmaların önemli olduğu söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de kullanılan kelime veya kavramların seçilerek

¹ et-Tin 95/4.

² el-Fussilet 43/51.

³ el-Bakara 2/31.

lügavî ve ıstılahî açıdan incelenmesi, tanımlarının yapılması, anlam alanları bakımından benzer kelimelerle bağlantılı olarak araştırılması son dönemde oldukça yaygın hâle gelmiştir. Bu şekildeki bir yaklaşımla belirlenen kelime veya konuyla ilgili manalar incelenmekte; bir araya getirilip tasnif edilen âyetlerle bir anlam çerçevesi çizilmekte, bu metotla telif edilen âyetlerin birbiriyle farklı yönlerden irtibatı ortaya konmaktadır. Tefsir tarihindeki dinî ve siyasî maksatlı bazı fırka ve fikrî ihtilaflar incelendiğinde bunların ortaya çıkış sebeplerinden birinin de Kur'an'daki kelime ve cümlelerin farklı anlamalara te'vil edilmesi olduğu görülecektir. Dolayısıyla yukarıda sözü edilen bu yaklaşım sayesinde zihinsel tereddütler giderilerek, kelimelerin doğru anlamlandırılması ve makbul yorumlara ulaşma noktasında birey ve toplum tarafından mutabık olunan ortak bir zeminde buluşulacağı düşünülmektedir.

Yüce Allah'ın indirdiği ilahî kelamın muhataplarının onu anlama noktasındaki olumsuz yaklaşımları hakkında, “إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ الْكِتَابِ وَيَشْتُرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ”/Allah'ın indirdiği kitabın bir bölümünü gizleyenler ve onu az bir şey karşılığında satanlar yok mu, onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar. Allah kıyamet gününde onlarla konuşmayacak, onları arındırmayacak! Onlar için elem verici bir azap vardır.” (el-Bakara 2/174) buyrulmaktadır.⁴ Aynı şekilde Şûrâ sûresi 51. âyette, herhangi bir beşer ile Allah'ın konuşmasının ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile dilediğini vahyetmesi şeklinde olabileceği belirtilmektedir. Dolayısıyla gerek bu âyet-i kerimelerin lafzî delaletinden gerekse diğer âyetlerin mefhumlarından anlaşılabilir ki, kelam/söz/vahiy/elçi Allah'ın herhangi bir beşer ile kurabileceği en önemli iletişim araçlarıdır. Bu nedenle âyetlerin manalarının kasıtlı veya gayr-i ihtiyari şekilde gizlenmemesi, anlamların tam olarak ortaya çıkarılıp keşfedilmesi, kaynak ile muhatap arasındaki iletinin veya onu tebliğ eden elçinin doğru anlaşılması noktasında ilahî metinlerdeki “tedebbur” gibi derin ve detaylı anlamlar ihtiva eden kelimelerin dilbilimsel açıdan araştırılması isabetli bir yaklaşım olarak görülmektedir.

⁴ Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/77.

1. KELİME VE ANLAMININ ANLAMI

Kelimeler, lafızların en küçük birimi olan harflerin bir araya getirilerek seslendirilmesi veya yazılmasıyla oluşan, insanlar arası iletişimdeki önemli düşünce unsurlarıdır. Dilbilimcilere göre etimolojik olarak “کلمة/kelime” kökünden türeyen “kelime”, müfret bir mana için konulmuş lafız anlamına gelmektedir. Fikir veya düşüncelerimizi ifade etmek için kullandığımız söz konusu kelimeler bir veya birkaç heceden oluşabilmektedir.⁵ Her dilin, her milletin ve her edebî eserin farklı ses, telaffuz ve anlamda kullandıkları kelimeler vardır. “کلمة/kelime” lafzı Kur’ân’da söz anlamında; kelime-i tayyibe, kelime-i habîse, kelimetü’l-azâb, kelimetü’l-fasl ve kelimetü’t-takvâ gibi farklı biçimlerde yirmi yerde kullanılmıştır.⁶ Kur’ân-ı Kerîm’in ilk âyetlerinde, kendisinin kelimelerden müteşekkil yazılı bir metin/kitap olduğu anlatılmaktadır.⁷ Bu nedenle Kur’ân’ın mana ve muhtevasının anlaşılması noktasında da bazı kelime ve kavramlar söz konusudur. Kur’ânî kelimeler; iştikakları, etimolojik kökenleri ve sözlük anlamlarına göre Kur’ân bütünlüğü çerçevesinde anlaşılmalıdır. Kur’ân’daki kelimelerin anlam içeriğinin değiştirilmesi, manalarının daraltılması veya genişletilmesi onların yanlış veya eksik yorumlanmasına neden olmaktadır.⁸

Beşerî bir haslet olan “anlamak” ise tasavvur ve tasdiklerden oluşan dilsel ve düşünsel faaliyetlerin bir neticesidir.⁹ Aslında “anlama”nın ne olduğu, niteliği ve tanımı konusunda dil bilginleri arasında tam bir uzlaşma sağlanmış değildir. Anlambilim, anlamı inceleyen bilim dalıdır.¹⁰ Anlambilimde “anlamlama”, duyuyla algılanabilen nesne veya olay-

⁵ Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, *et-Ta’rifât*, (Beyrut: Dâr en-Nefâs, 2007), 266; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 1982), 605.

⁶ İbrâhîm 14/24-26; ez-Zümer 39/19-71; eş-Şûrâ 42/21; el-Fetih 48/26.

⁷ el-Bakara 2/2.

⁸ İsmail Karagöz v.dğr., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2010), 365; ayrıca bk. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: İz Yay., 1996), 620; Hüseyin Kerîm Ece, *İslâm’ın Temel Kavramları*, (İstanbul: Beyan Yay., 2000), 13-15.

⁹ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Davâbitü’l-ma’rife ve usûlu’l-istidlâli ve’l-munâzara sıyâğatun li’l-mantık ve usûli’l-bahsi mutemeşşiyetun maa’l-fikri’l-İslâmî*, (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1993), 18.

¹⁰ Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1978), 49.

ların zihnimizdeki yansımalarının bir ses veya işaretle ilişkilendirilmesi veya bunların bazı kelime ve cümlelerle dile getirilmesidir.¹¹

Dilbilimsel olarak “anlam”, olaylar, söylemler veya yazılı metinlerin zihnimizdeki izdüşümleridir. Her kelimenin bir veya birden fazla anlamı vardır. Örneğin, “yürek” kelimesi gerçek anlamıyla “kalp” manasına geldiği gibi mecâz anlamıyla da “cesaret” anlamına gelir. Hayatın anlamı, davranışın anlamı, lafızların anlamı gibi ifadelere baktığımızda da “anlam”ın, niyet, değer ve bilgi gibi kavramları karşılayan bir terim olduğu görülmektedir. Manaya delaletinin açıklık/kapalılık durumu ve şekli bakımından lafızlar farklılık arz eder. Doğru bir anlamaya ulaşmak için söz ve metinlerin hem söylendikleri/yazıldıkları yerdeki delaletlerinin hem de zikredilmeyenler hakkındaki hükmî delaletlerinin birlikte düşünülmesi gerekmektedir.¹² Kur’ân’ı anlamak ise özden uzak bir Kur’ân ta’ziminden ziyade ona inanmak, okumak, dinlemek, emir ve yasaklarına riayet etmek, üslup, kelime ve terkiplerini samimi niyetlerle uygulamaya yönelik olarak düşünmek, öğüt ve hidayetiyle sırât-ı mustekîme revan olmaktır.¹³

İnsanlar, duygu ve düşüncelerin aktarılmasında önemli unsurlardan biri olan kelime vb. birtakım dil unsurlarıyla düşünüp anlaşılır. Bu süreçte anlamlı bir iletişimden söz edebilmek için kelimelerin anlamı ve doğru anlamlandırılmasının rolü yadsınamayacak derecede önemlidir. Çünkü “anlama” denilen düşünme sürecinde zihin fonksiyonlu bir muhteva idrak edilecektir. Bu noktada muhatabın Kur’ân’ı anlama ve yorumlamasında niyet, ihtisas alanı, kişisel özellikler, zamanın şartları, metnin özellikleri gibi hususlar devreye girmektedir. Metin yapısı ve muhtevasına bakıldığında muhkem ve müteşâbih âyetlerden oluşan Kur’ân’ın kelime ve âyetlerinin hepsinin aynı açıklıkta olmadığı görülmektedir. Bu nedenle doğru ve anlamlı bir “anlama”dan söz edebilmek için tamamı veya bütün kelimeleri olmasa bile en azından Kur’ân’daki

¹¹ Aksan, *Anlambilimi*, 54.

¹² Zekiyuddîn Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2009), 369-392-406; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (İstanbul: Dersâadet, ts.), 300; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (İstanbul: Dergâh Yay., 1977), 1: 142; TDK., *Türkçe Sözlük*, 127.

¹³ Muhammed Cemâluddîn el-Kâsımî, *Mehâsinu’t-Te’vil*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmî, 2003), 1: 209.

“tedebbur” gibi bazı lafızların ne anlam ifade ettikleri konusunda araştırmacılar tarafından ince ve detaylı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

2. TEDEBBUR'ÜN KELİME ANLAMİ

Kelime ve kavramların dilbilimsel ve filolojik tahlili, semantik ve etimolojik olarak analizi ciddi bir faaliyettir. Kur'ân'daki bazı kelimelerin özel ve daha detaylı manalar ihtiva ettiği bilinmektedir. Kur'ân'da düşünme ve anlama konusunda derin manalar ihtiva eden kelimelerden biri de “تدبر /tedebbur”dür. Mâzi, muzâri', mastar, ism-i fâil ve ism-i mefû'l hâli “تَدَبَّرَ”, “يَتَدَبَّرُ”, “تَدَبَّرًا”, “مُتَدَبِّرٌ”, “مُتَدَبِّرٌ” şeklinde olan ve “الدبر / ed-debr” kökünden türeyen “تدبر /tedebbur”, sözlükte; hazırlamak, planlamak, düzenlemek, bir şeyi tefekkür ederek zihnen düşünüp tartmak, ihtimam göstermek ve dikkatli davranmak gibi manalara gelmektedir. “Tedebbur” kelimesi “تَفَعَّلَ /tefe'uul” babında mastardır. Arapça'da, “قَبِلَ /kubul” yani önün zıddı manasında bir şeyin sonu ve akıbetine de “دَبَّرَ /dubur” denilir. Çoğulu “أَدْبَارٌ /edbâr”dır. Bir işin arka planı ve nihayeti hakkında da “دَبَّرَ الْأَمْرَ /duburu'l-emr” tabiri söylenir.¹⁴ Kur'ân'da da, “سَيَهْرَمُ الْجَمْعُ وَيَوْلُونَ الدَّبِيرَ /Yakında o topluluk da yenilecek ve arkalarını dönüp kaçacaklar.” (el-Kamer 54/45) şeklinde kullanılmıştır. Aynı şekilde bir kimsenin geride bıraktığı aşireti, taraftarları, takipçi ve izleyicileri için de “الدَّابِرُ /ed-dâbir” tabiri kullanılır. “النَّظَرُ فِي عَاقِبَةِ الْأَمْرِ” şeklinde de ifade edilen, bir işin sonucunda neler olabileceğini düşünerek önlem almaya ise “التدبير /et-tedbîr” denilir. Türkçede de günlük konuşma ve yazı dilinde işlerin istenmeyen sonuçlar doğurmaması için başından sonuna kadar alınan önlemler için “tedbir almak” ifadesi kullanılmaktadır. Efendisinin ölümünün ardından hürriyetine kavuşan köleye “مُدَبِّرٌ / müdebber; kişinin vefatı sonrasında bıraktığı çok mala veya kendilerini savundukları silahları arka taraflarında olduğu için arı topluluğuna da “العدببر /ed-debr” denilmektedir.¹⁵ Ayrıca bir kimsenin kardeşine sırtını dönmesi, sevgi ve muhabbetin ardından aralarında soğukluk meydana

¹⁴ İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânu'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdr, h. 1424), 4: 268-273.

¹⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luga ve's-sihâhu'l-arabiyye*, (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2: 653-655.

na gelmesine de “التَّدَابُرُ / et-tedâbur” denilmiştir.¹⁶ Harflerinin yerlerinin değişmesiyle farklı bir mana ortaya çıksa da temelde izleme, arkasından gelme anlamlarının kaybolmadığını da “الْبَدْرُ / el-bedr” kelimesinden anlıyoruz. Çünkü güneşin ufukta kaybolmasının ardından onu izleyerek ortaya çıktığı ve farklı bir manzara ortaya koyduğu için aya da “الْبَدْرُ / el-bedr” denilmiştir. Hakeza herhangi bir şeyi arka arkaya tekrarlayarak alışkanlık, huy/âdet, tecrübe ve uzmanlık hâline getirmeye; bir konuda izlenen yola da “الدُّرْبُ / ed-durbetu ve الدَّرْبُ / ed-derb” denilmektedir.¹⁷

3. TEDEBBUR İLE İLGİLİ ÂYETLER VE BUNLARA İLİŞKİN YORUMLAR

Sözlerin en güzeli olan, âyetleri birbirine benzeyen ve âyetlerinin bir kısmı diğerini açıklayan Kur'ân'da aynı kökten türeyen bazı kelimelerin farklı lafızlarla muhtelif sûrelerde geçtiği bilinmektedir.¹⁸ Tedebbur kelimesi bağlamında “د,ب,ر / d,b,r” kökünden türeyen lafızları incelediğimizde bunların da Kur'ân-ı Kerîm'in muhtelif sûrelerinde farklı biçimlerde yer aldığı görülmektedir. Örneğin “دُبُرُ / dubur” veya çoğul hâliyle “أَدْبَارُ / edbâr” kelimeleri bazı âyetlerde şöyle geçmektedir:

وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَأَلْفَيْهَا سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (25) قَالَ هِيَ رَاوَدْتَنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدٌّ مِنْ قَبْلِ فَصَدَّقْتَ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ (26) وَإِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدٌّ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبْتَ وَهُوَ / مِنَ الصَّادِقِينَ (27) فَلَمَّا رَأَى قَمِيصَهُ قُدٌّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَذِبِكِنَّ إِنَّ كَذِبَكِنَّ عَظِيمٌ (28)

¹⁶ Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim ve diğer bazı hadis kaynaklarında geçen bir hadis-i şerif rivayetinde de bu kullanımın örneğini görebiliriz: “وَلَا تَدَابَرُوا. وَلَا تَنَاصَرُوا. وَلَا تَبَاغَضُوا. وَلَا تَحَاسَدُوا. وَلَا تَدَابَرُوا. وَلَا تَنَاصَرُوا. وَلَا تَبَاغَضُوا. وَلَا تَحَاسَدُوا. / Birbirinize kin beslemeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun! Bir Müslümanın din kardeşine üç günden fazla küs durması helal olmaz.” (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmu's-Sahih*, (Dâru Tavkî'n-Necât, h. 1422), “Edeb”, 63; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysabûrî, *Sahîhu Muslim*, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 1954), “Birr”, 28; Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye. ts.) “Edeb”, 55.

¹⁷ Ebû Abdirrahman el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 8: 34; Ayrıca bk. İbn Dureyd Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretu'l-Luga*, (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1: 296; Cevherî, *es-Sihâh*, 1: 124-277; Feyrûzabâdî Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâleti li't-Tabâati ve'n-Neşr, 2005), 1: 390; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1: 374.

¹⁸ ez-Zumer 39/23.

yıp yırttı. Kapının yanında kocasıyla karşılaştılar. Kadın kocasına dedi ki: ‘Senin ailene kötülük etmek isteyen cezası, zindana atılmaktan veya elem verici bir işkenceden başka ne olabilir?’ Yûsuf, ‘Asıl kendisi benimle ilişkiye girmek istedi.’ dedi. Kadının akrabasından biri şöyle bilirkişilik yaptı: ‘Eğer gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemiştir; bu ise yalancılardandır. Eğer gömleği arkadan yırtılmışsa, kadın yalan söylemiştir; bu doğru söyleyenlerdendir.’ Aziz, Yûsuf’un gömleğinin arkadan yırtılmış olduğunu görünce dedi ki: ‘Anlaşıyor ki bu iş, siz kadınların tuzağıdır. Sizin tuzağınız gerçekten yamandır.’” (Yûsuf 12/25-28).

“وَمَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِّقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ
جَهَنَّمُ وَيُنْسُ الْمَصِيرُ /Kim savaş için yer değiştirmek veya başka bir birliğe katılmak amacıyla olmaksızın savaş sırasında düşmana arkasını dönüp kaçarsa Allah’ın öfkesine uğramış olur. Onun varacağı yer cehennemdir. Ne kötü bir son!” (el-Enfâl 8/16).

“سَيَهْرِمُ الْجَمْعُ وَيُولُونَ الدُّبْرَ /Yakında o topluluk da yenilecek ve arkalarını dönüp kaçacaklar.” (el-Kamer 54/45).

“لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذَىٰ وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُؤَلُّوكُمْ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ /Onlar size incitmekten başka zarar veremezler. Sizinle savaşılırsa geri dönüp kaçarlardı. Sonra onlara yardım da edilmez.” (Âl-i İmrân 3/111).

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تُولُوهُمْ الْأَدْبَارَ /Ey iman edenler! İnkâr edenlerle savaşta karşı karşıya gelince onlara arkınızı dönüp kaçmayın.” (el-Enfâl 8/15).

“وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الْأَدْبَارَ وَكَانَ اللَّهُ مَسْئُولًا /Hâlbuki bunlar daha önce ayrılmış dönmeyeceklerine dair yeminle Allah’a söz vermişlerdi ve Allah’a verilen sözün yerine getirilmesi gerekirdi.” (el-Ahzâb 33/15).

“وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوْا الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا /Eğer kâfirler size karşı savaşsalardı, arkalarını dönüp kaçacaklardı, bu durumda bir koruyucu, bir yardımcı da bulamayacaklardı.” (el-Fetih 48/22).

“لَئِنْ أُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصَرُونَ لَهُمْ وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُولُنَّ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ /Oysa çıkarılsalar asla onlarla beraber çıkmazlar, onlara savaş açılrsa asla yardımlarına koşmazlar; yardım etmeye kalksalar da muhakkak arkalarını dönüp kaçarlardı. Ve sonunda onlar yardımsız kalırlardı.” (el-Haşr 59/12).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرِيهَا
/Ey ehl-i kitap! Birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut cumartesi yasaklarını çiğneyen kimseleri lânetlediğimiz gibi onları da lânetlemeden önce, sizdekini doğrulamak üzere indirdiğimiz kitaba iman edin. Allah'ın emri mutlaka yerine gelecektir.” (en-Nisâ 4/47).

يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ
/Ey kavmim! Allah'ın sizin için (vatan olarak) yazdığı kutsal topraklara girin, sakın geri dönmeyin, sonra kaybedenler siz olursunuz.” (el-Mâide 5/21).

/Melekler, inkâr edenlerin suratlarına ve arkalarına vura vura, ‘Tadin bakalım yangın azabını!’ diyerek canlarını alırken bir görseydin!” (el-Enfâl 8/50).

/Hemen gecenin bir vaktinde ailenin hızla yola koyulmasını sağla! Sen de arkalarından git! Hiçbiriniz arkasına dönüp bakmasın. Size emredilen yere doğru gidin.” (el-Hicr 15/65).

وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا
/Ayrıca onu anlamamaları için kalplerinin üzerine örtüler, kulaklarına da bir tıkaç koyarız. Sen Rabbinin Kur'ân'daki ismini tek başına andığında canları sıkılmış olarak arkalarını dönüp giderler.” (el-İsrâ 17/46).

/İNَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمَلَىٰ لَهُمْ
Doğru yol kendileri için apaçık hâle geldikten sonra ona arka dönenlere şeytan bunu güzel göstermiş ve kendilerine yanlış yolda ilerleme cesareti vermiştir.” (Muhammed 47/25).

/مَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ
/Melekler yüzlerine ve arkalarına vurarak onların canlarını alırken durumları nasıl olacak bakalım!” (Muhammed 47/27).

/وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَأَدْبَارَ السُّجُودِ
/Gecenin bir kısmında ve secdelerin ardından da O'nu tenzih eyle.” (Kâf 50/40).

Bu âyetlerde “tedebbur” kelimesinin kök anlamlarından biri olarak önün zıddı anlamında, elbisenin arkadan yırtılması ve savaş meydanına gelip de düşmana yaklaşınca bazı makul gerekçeler dışında gerisin

geri kaçılması durumları “دَبَّرَ” kelimesiyle anlatılmıştır. Çoğunlukla da bu kelimeyle birlikte “وَلَّى” fiilinin farklı formları kullanılmıştır. Diğer âyetlerde de secdelerin ardından Yüce Allah’ı tespih etmek ve bazı yüzlerin, arkaları (kafa/ense) gibi dümdüz hâle getirilerek kaş, göz, burun ve ağız gibi sonradan oluşan ön hatlarının yok edilmesi “دَبَّرَ” lafzının çoğulu olan “أَدْبَرُ” tabiriyle ifade edilmiştir.¹⁹ Bu ve benzeri kullanımlardan varlık ve olayların ön ve arka gibi farklı boyutlarının bulunduğu, bunlardan birinin söz konusu kelimelerle ifade edildiği, böylesi durum ve varlıkların mahiyetlerinin tam olarak idrak edilmesinde tek yönlü düşünülmemesi gerektiğinin isabetli bir yaklaşım ve görüş olduğu anlaşılmaktadır.

“د,ب,ر /d,b,r” kökünden türeyen kelimelerin kullanıldığı âyetler bağlamında “دَابِر /dâbir” lafzına baktığımızda; “دَابِر /dâbir” lafzının gidip gelen bir yolda en sonda bulunan, sonuncu gelen, sondaki, öndekileri izleyen, onlara tabi olan anlamına geldiğini görüyoruz. “وَمَنْ النَّاسِ مَنْ لَا وَيَأْتِي الصَّلَاةَ إِلَّا دُبْرًا”/İnsanlardan namaza ancak son vaktinde gelenler vardır.”²⁰ manasındaki hadis-i şerif rivayetinde de bu anlamda kullanılmıştır. Babadan sonra geldiği için oğlun durumu da böyledir. Bu kelimenin geçtiği âyetlerde ise inkârcı kavimlerin, yalancıların ve kâfirlerin neslinden gelenlerin yok edilmesi, onlardan geriye kalan hiç kimsenin bulunmaması, geçmişe dönük hiçbir haber ve hadisenin gelmemesi durumları bu kelimeyle anlatılmıştır.²¹ Söz konusu âyetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

“فَقَطَّعَ دَابِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” /Sonunda zulmeden kavmin kökü kesildi. Her türlü övgü, âlemlerin rabbi olan Allah’a mahsustur.” (el-En‘âm 6/45).

“فَأَخْبَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَّعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ” /Onu ve onunla beraber olanları rahmetimizle kurtardık ve âyetlerimizi yalan sayıp da iman etmeyenlerin kökünü kestik.” (el-Â‘râf 7/72).

¹⁹ Bk. Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru’l-Kur‘ân (en-Nuket ve’l-Uyûn)*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmî. ts.), 1: 494.

²⁰ Zeynuddîn Muhammed el-Munâvî, *Feyzu’l-Kadîr Şerhu’l-Câmiu’s-Sağîr*, (Mısır: el-Mektebetu’t-Ticâriyyetu’l-Kubrâ, h. 1356), 2: 175.

²¹ Cevherî, *es-Sihâh*, 2: 653; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi‘u li ahkâmî’l-Kur‘ân*, (Kâhire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısri, 1964), 6: 427; Abdülkerim b. Abdîmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, (Mısır: el-Hey‘etu’l-Misriyyetu’l-Âmme, ts.), 1: 472.

وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشُّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ
 وَإِذْ يَعِدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشُّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ
 أَن يُجِزَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقَطَّعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ/Hatırlayın, Allah size (iki topluluktan
 biri sizindir) diye vadediyordu, siz güçsüz olanın sizin olmasını isti-
 yordunuz, Allah ise iradesi ve sözleriyle hakkı hâkim kılmayı ve inkâr
 edenlerin kökünü kesmeyi murat ediyordu.” (el-Enfâl 6/7).

“وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ /Lût'a şu hükmü bildirdik:
 Onlar, sabah vaktine girerken son ferdine kadar yok edilmiş olacaktır.”
 (el-Hicr 15/66).

Yine bu bağlamda söz konusu kelimenin kök anlamıyla irtibatlı ola-
 rak, “أَدْبَرَ/edbere” şeklinde sulâsî mezîd fil ve if'âl/إفعال bâbında Kur'ân'da
 dört âyette geçtiği görülmektedir.

“تَدْعُو مَنْ أَدْبَرَ وَتَوَلَّى /Haktan yüz çevirip uzaklaşmak isteyen kendine
 çağırır.” (el-Meâric 70/17).

“ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ /En sonunda sırtını dönüp gitti ve kibrine yenildi.”
 (el-Muddessir 74/23).

“ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى /Sonra mücadele üzere sırt çevirdi.” (en-Nâziât
 79/22).

“وَاللَّيْلُ إِذْ أَدْبَرَ /Dönüp gitmekte olan geceye;” (el-Muddessir 74/33).

Bilindiği üzere if'âl/إفعال bâbının hemzesinin te'addiye, kesret, ta'rîz,
 zaman veya mekâna girmek ve bir şeyi muayyen bir nitelikte bulmak
 gibi kelimelere kattığı bazı manalar vardır.²² Buradaki ilk üç âyette
 haktan, Allah'a iman ve itaatten, onun elçisi ve ona indirilen kitaba
 inanmaktan yüz çevirerek gerisin geriye dönen kimsenin tavrının “أَدْبَرَ/
 edbere” fiiliyle anlatıldığı görülmektedir. Hâlbuki insan fitratına uygun
 olan davranış biçimi, hakikate yönelmesi, Yüce Allah'a itaat etmesidir.
 Buna karşılık insan ve cinlerden, yaratıcılarına itaatten yüz çevirerek
 Hakk'a sırtını dönen, kendisini cehennem azabına sürükleyen davra-
 nışlara yönelenler bulunmaktadır.²³

Gece ve gündüz sürekli birbirini izlemektedir. Sabah aydınlığıyla
 birlikte gecenin sona ermesi, neticede onun başladığı noktaya dönmesi

²² Abduh er-Râcihi, *et-Tabîku's-Sarfi*, (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabî, 2004), 32-33.

²³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *el-Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (Dimeşk: Muessesetu'r-Risâle, 2001), 23: 610; Ebu'l-Hasen Burhânuddîn İbrahim b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî el-Bikâî, *Nazmu'd-durer fi tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*, (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, ts.), 20: 399.

demektir. Çünkü günün ardından yine gece gelecek, bu döngü bu güne dek böyle olageldiği gibi gelecekte de bu şekilde olmaya devam edecektir. Üzerine yemin edilecek kadar mühim olan bu durum Kur'ân'da da şöyle anlatılmaktadır: “*إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَبْصَارِ* /Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.” (Âl-i İmrân 3/190). Bu anlamda el-Muddessir sûresi 33. âyetteki “*إِذْ أَدْبَرَ*” lafzı, kıraat âlimlerinin çoğunluğunca “*إِذَا دَبَّرَ* /*izâ debere*” şeklinde okunmuş ve gelecek zaman zarfı olarak düşünülmüştür. Nâfi' (ö. 169/785), Hafs (ö. 180/796) ve Hamza (ö. 156/773) ise mevcut hâliyle, “*إِذْ أَدْبَرَ*” şeklinde okumuşlar ve geçmiş zaman zarfı olarak düşünmüşlerdir. Her ikisi de doğru bir okuyuş şeklidir. Çünkü gece karanlığının kaybolmaya başlayıp da sabahın aydınlanmasına yani isfâr zamanına da “*دَبَّرَ اللَّيْلُ وَأَدْبَرَ إِذَا تَوَلَّى*” denilmektedir.²⁴

“*إِدْبَارٌ*” fiilin mastar hali olan “*إِدْبَارٌ*” formunda, hemzenin kesresiyle et-Tûr sûresinde de şöyle kullanılmıştır:

“*وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ* /Gecenin bir kısmında ve yıldızlar çekildiğinde de O'nu tesbih et.” (et-Tûr 52/49).

Kelime olarak “*إِدْبَارٌ*”, bir şeyin geldiği, başladığı yere yani arka tarafa, sırt yönüne veya son kısma dönmesidir. “*إِدْبَارٌ*” lafzı “*الإِقْبَالُ*”in zıddıdır. Bu âyetteki “*إِدْبَارٌ*” lafzının “*أَدْبَارٌ*” şeklinde hemzenin fetha hâliyle okunduğu şâz bir kıraat de bulunmaktadır.²⁵ Bu durumda da “*أَعْقَابُ النُّجُومِ* /Batıp da kayboldukları zaman yıldızların arkası/izleri üzere” manası anlaşılır. “*وَأَدْبَارَ النُّجُومِ* /*edbâra'n-nucûm*” ise seher vaktidir. Bundan maksat da müfessirlerin çoğunluğuna göre gecenin belirli bir bölümünün ardından kılınan “*صَلَاةُ الْفَجْرِ* /*salâtu'l-fecr*” yani sabah namazıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber özelinde, gecenin sonunda uykudan uyandığında, yıldızlar çekilip de fecrin doğuşuyla etrafın aydınlanmaya başladığı sırada rabbini resp et. Sen gözümüz önündesin, elbette biz seni görmekteyiz denilmektedir.²⁶

²⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, h. 1414), 5: 397. Ayrıca bk. Muhammed Fehd el-Hârûf, *el-Muyesser fi'l-kırâ'âti'l-erbea' aşere*, (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2000), 576.

²⁵ Hârûf, *el-Muyesser*, 525.

²⁶ Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Meâlimu't-tenzil fi tefsiri'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1997), 7: 396; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd

Yine yön ve durum bakımından eski hâle, geriye dönüp gitmek manasında “vellâ /vellâ” filinin lâzımı olarak “mudbir /mudbir” veya “mudbirîn /mudbirîn” şeklinde ve bir işin nihayetini de düşünerek hikmetle düzenlemek anlamında “el-mudabbir /el-mudabbir” biçiminde ism-i fâil kalıbında şu âyetlerde kullanılmıştır:

لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا ۖ وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّذَبِّرِينَ /Allah birçok yerde, bu arada Huneyn Savaşı'nda gerçekten size yardım etmiştir. O gün, sayıca çokluğunuza güvenmiştiniz, fakat bunun size hiçbir yararı olmamıştı; o yer geniş olmasına rağmen size dar gelmiş, nihayet geriye çekilmeye başlamıştınız.” (et-Tevbe 9/25).

وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُذَبِّرِينَ /Sonra (içinden şöyle geçirdi): Allah'a yemin ederim ki siz ayrılp gittikten sonra putlarınıza bir oyun oynayacağım.” (el-Enbiyâ 21/57).

وَأَلْقَ عَصَاكَ فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ أَسْفَاةً وَسَاءَ لَمِذَانٍ لِّدَيِّ الْمُرْسَلِينَ /Asâni yere at! Musa atıp da onu yılan gibi kıvılcıdanır görünce arkasına bakmadan dönüp kaçtı. (Allah buyurdu ki:) Ey Musa! Korkma, benim huzurumda peygamberler korkmaz.” (en-Neml 27/10).

بِئْسَ مَا تَدْعُ لِقَاءِ آلِ مُوسَىٰ ۖ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمَعُ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ /Bil ki sen ölümlere işitti-remezsın, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırımı duyuramazsın.” (en-Neml 27/80).

وَأَنْ أَلْقَ عَصَاكَ فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَىٰ أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْأَمِينِينَ /Asâni yere bırak! Musa asâyı yılan gibi kıvrılır görünce dönüp arkasına bakmadan kaçtı. Ey Musa! Beri gel. Korkma, çünkü sen güvendesin.” (el-Kasas 28/31).

بِئْسَ مَا تَدْعُ لِقَاءِ آلِ مُوسَىٰ ۖ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمَعُ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ /Bil ki sen ölümlere işitti-remezsın, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırımı duyuramazsın.” (er-Rûm 30/52).

فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ /Bunun üzerine diğerleri onu arkalarında bırakıp gittiler.” (es-Sâffât 37/90).

يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ مَا لَكُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ ۗ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ /Öyle bir

b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmî, 2009), 4: 405; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 27: 85.

gün ki arkanızı dönüp kaçarsınız ama sizi Allah'tan kurtaracak hiçbir güç bulamazsınız! Allah kimi şaşırtırsa artık onu doğru yola yönlendirebilecek bir güç yoktur.” (el-Mu'min 40/33).

“ فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا / Emri uygun yol ve yöntemle yerine getirenlere!” (en-Nâziât 79/5).

Müfessirlerin çoğuna göre bu âyetteki “الْمُدَبِّرَاتِ/el-mudebbirât” lafzından anlaşılan, güneş ve yıldızların hareketi, ruhların kabzı, bitkilerin durumu ve rüzgârların estirilmesi gibi kendilerine verilen emir ve vazifeleri en iyi biçimde yapmak için tedbirler olarak işlerin akıbetine ve sonuna da bakabilen Yüce Allah'ın melekleridir. Meleklerin selbî ve izâfî bazı özellikleri vardır. “ فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا ” ifadesiyle meleklerin ilim, iş yapma ve hareket etme kuvvelerine işaret edilmiştir. Çünkü tedbir almak ancak ilim ve bilgi yeteneğiyle söz konusu olabilir. Meleklerin derece, saygınlık ve yakınlık bakımından lider/reis olanları olduğu gibi bir de onların yardımcıları vardır. O yüzden lider meleklerin yardımcıları olan ve bazı görevleri doğrudan yapanlarından maksatla da çoğul kip/sîga kullanılmıştır.²⁷ Yaratma, diriltme, öldürme, rızık verme ve hidayet etme gibi yerden göğe, küçük büyük bütün işleri takdir edip düzenleyen, hakikatte Yüce Allah'tır. Mevcut hâli, sonuçları ve etkileri gibi pek çok yönden ayarlanıp takdir edilmesi gereken mezkûr faaliyetleri melekler yerine getirdiği ve buna vesile oldukları için de mecâz yoluyla bu tür fiiller onlara izafe olunmuştur.²⁸ Yüce Allah'ın “el-esmâü'l-hüsna” olarak bilinen meşhur isimlerinden biri de “el-Mudebbir”dir.²⁹ Zira başka âyet-i kerimelerde de bizzat Yüce Allah'ın yer ve göklerdeki bütün işleri, evvelinden ahirine her yönüyle düzenlemesi, yönetip yürütmesi şöyle anlatılmaktadır:

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ / Kuşkusuz rabbiniz,

²⁷ Bk. Bikâî, *Nazmu'd-Durer*, 21: 220; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Huseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, h. 1420), 31: 29-32-33; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 19: 194.

²⁸ Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vesît*, (Dmeşk: Dâru'l-Fikr, h. 1422), 3: 2815.

²⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 12; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Syfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, (Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1993), 1: 32.

gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da (yarattığı) arşa hâkim olan, her işi yöneten Allah'tır. O izin vermedikçe şefaah edecek biri de yoktur. İşte bu Allah sizin rabbinizdir, öyleyse O'na kulluk ediniz. Bunları düşünmez misiniz?" (Yûnus 10/3).

“قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّنْ بِمَلِكِ السَّمْعِ وَالْأَبْصَارِ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ (31) /De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? Ya da işitme ve görme yeteneklerini hükmü altında kim tutuyor? Ölüden diriye çıkararak, diriden de ölüyü çıkararak kim? Her türlü işi kim yürütüyor? Allah, diye cevap verecekler. Öyleyse, ‘(O’na ortak koşmaktan) sakınmıyor musunuz?’ de.” (Yûnus 10/31).

“اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلًّا لِيَلْزَمَ الْأَرْضَ يُجْرِي الْأَنْهَارَ لِيَجْزِيَ الْأَجَلُ وَسَمَّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ /Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten, sonra arşa istiva eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır; her biri belirlenmiş bir vakte kadar akıp gitmektedir. İşleri Allah düzenliyor; âyetleri de açıklıyor ki rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanacaksınız.” (er-Ra'd 13/2).

“/O, يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ /Gökten yere her işi düzenleyip yönetir. Sonra bütün işler sizin hesabınıza göre bin yıl tutan bir günde O'nun katına çıkar.” (es-Secde 32/5).

Bu âyetlerde zikredilen “دَبَّرَ/debbere” fiilinin mastar hâlini günlük konuşmalarımızda “تدبير/tehbîr” şeklinde kullanılmaktadır. Âyetlere dikkat edildiğinde söz konusu fiilden sonra “الْأَمْرُ/el-emr” ifadesinin geldiği görülmektedir. Buradaki mârifî formunun istiğrak için olması muhtemeldir. Çünkü “الْأَمْرُ/el-emr” ifadesi bütün yönleriyle bilinen, takdir ve tanzim edilmiş, gerek dünyevî gerekse uhrevî bütün işleri kapsamaktadır. Ayrıca er-R'ad sûresi 31. âyette “... لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا... /Bütün işler Allah'a aittir.”³⁰ buyrulması da bunu teyit etmektedir.

Tedebbur kelimesinin Kur'ânî anlamı üzerine bir değerlendirme bağlamında izah edip örneklendirmeye çalıştığımız aynı kökten türeyen ilgili kelimeleri gözden geçirdikten sonra asıl konumuz olan “تدبير/tehbîr” lafzına baktığımızda “تَفَعَّلَ/tefe'uul” bâbındaki bu kelimenin dört âyette kullanıldığı görülmektedir. “تَفَعَّلَ/tefe'uul” bâbının bir özelliği de fiile azar azar meydana gelme, işin arka arkaya olması ve

³⁰ er-Ra'd 13/31.

tekellüf manası katmasıdır. Tekellüf ise övülen niteliklerde olmak üzere istenen şeyin aşama aşama, meşakkat ve zahmetle elde edilmesidir.³¹ “تفعل /tefe‘uul” bâbının “ف/fâ”sı “د/dâl”, “ط/tî”, “س/sîn” ve “ص/sâd” gibi harflerden biri olursa “ت/tâ” harfi bunlara dönüştürülerek başına kesreli bir hemze getirilmek suretiyle de kullanılmaktadır.³² Aynı bâbtaki bu kelime iki âyette de bu şekilde kullanılmıştır. Konuyla ilgili âyetler şunlardır:

“أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا /Kur’ân’ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah’tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!” (en-Nisâ 4/82).

“أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا /Kur’ân’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?” (Muhammed 47/24).

“أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ /Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl izan sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik.” (Sâd 38/29).

“أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ /Onlar bu söz (Kur’ân) üzerinde hiç düşünmezler mi? Yoksa kendilerine daha önce atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?” (el-Mu’minûn 23/68).

Her ne kadar dilbilimciler nezdinde tedebbur kelimesi, sonradan bütün düşünceler için kullanılmış ve tefekkür ile eşdeğer görülmüş olsa da tedebburün temelinde durum ve eşyanın sonuçlarını da ilgilendiren bir ince ayırım söz konusudur. Bu nedenle “tedebbur”, hayır veya şerle sonuçlanabilmesi bakımından işlerin hakikatini, inceliklerini, neticesini, akıbetini ve arka yüzünü de düşünmektir.³³ Tefsir faaliyetinde tedebbur, Kur’ân âyetlerinin manalarını derinlemesine düşünerek naslarda işaret edilen uzak noktaları doğru anlamak ve yorumlayabilmektir.³⁴ Çağımız müfessirlerinden merhum Habenneke el-Meydânî (ö. 2004) de Kur’ân’ın doğru anlaşılması bağlamında mutlak olarak manaların

³¹ Râcihî, *et-Tatbîku’s-Sarfî*, 39.

³² Hulusî Kılıç, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2005), 30.

³³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, 8: 33; Cevherî, *es-Sihâh*, 2: 655; Curcânî, *et-Ta’rifât*, 117; Şevkânî, *Fethu’l-Kadir*, 1: 567.

³⁴ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Me’âricu’t-tefekkur ve dekáiku’t-tedebbur tefsîrun tedebburîyyun li’l-Kur’âni’l-Kerîm bi hasebi tertîbi’n-nuzûli vifka menheci kitâbi kavâ’idi’t-tedebburî’l-emsal li kitâbillâhi Azze ve Celle*, (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2000), 3: 555.

beyanı ve açıklanmasına hasredilen “tefsir” lafzının bu alanda kullanılmasını yeterli görmemiştir. Bunun yerine bundan daha kapsamlı olan, lafızlarının delaletlerini ve manaların detaylıca incelenmesini, âyetlerin sûre ve Kur'ân'ın farklı yerlerine dağılmış cümlelerle tematik bağlantısının izahını ve daha pek çok incelikleri ifade eden “tedebbur” lafzını kullanmayı yeğlemiştir. Bu yüzden Kur'ân sûrelerinin nüzul sırasına göre tefsirini kaleme aldığı kendi eserinin isimlendirilmesinde de “tedebbur” ifadesine yer vermiştir. Hakeza Zurkânî'ye (ö. 1948) göre de tefsir iki çeşittir. Birincisi, tefsir-i câf yani lafızların çözümü, cümlelerin i'râbı ve Kur'ân nazımının ihtiva ettiği icmâlî manaların açıklanmasından öteye gitmeyen tefsirdir. İkinci tür tefsir ise bu sınırları aşarak Allah'ın hidayetinin tecellisi, Kur'ân ilkelerinin öğretilmesi ve şer'î hükümlerin hikmetlerinin bilinmesini en yüce gaye edinen tefsirdir.³⁵ Yukardaki âyetlerde ve tefsirî değerlendirmelerde anlam bakımından “tedebbur” lafzının özellikle tefsirin söz konusu ikinci türünü kapsadığı açıkça görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm, önceki kutsal kitapları tasdik eden, onların hükümlerini ihtisar etmekle birlikte yeni birtakım hükümler, küllî ve genel ifadeler ihtiva eden bir kitaptır. Kur'ân, lafzı ve manasıyla Yüce Allah'ın ezeli kelimidir. Lafız ise mana aktarımında sadece bir araçtır. Lafız ve terkipler önemlidir, fakat bundan daha da önemli olan manalardır. Kur'ân metninde lafzen zikrolunan anlamlar bulunduğu gibi zikrolunmadığı hâlde işaret ve iktiza gibi farklı delalet yollarıyla anlaşılabilen veya söylenenden/mantûk ziyade sözde geçmeyen yani lafzın mefhûmundan anlaşılabilen bazı muhtelif muhtemel manalar da bulunmaktadır. Zira “الْقُرْآنُ دَلِيلٌ ذُو وَجْوهٍ فَأَحْمِلُوهُ عَلَىٰ أَحْسَنِ وُجُوهِهِ” /Kur'ân zelûldür, zû vücûhtur. Onu en güzel veçhe hamlediniz.”³⁶ anlamındaki hadis rivayetinden de anlaşıldığı gibi bazen hitaptan murat ve maksat farklı delaletlerle anlatılan bu manalardır.³⁷ Kur'ân mesajının evrenselliğinin temelini oluşturan mezkûr özellikler sayesinde sahâbeden tâbiîne ve

³⁵ Muhammed b. Abdulazîm, ez-Zurkânî, *Menâhilu'l-'ırfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 1: 462.

³⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünen*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2004), 5: 255.

³⁷ Kâsmî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, 1: 98.

o dönemlerden günümüze kadar Kur'ân tefsiri alanındaki çalışma ve mahsuller metot, tema, kaynak ve yöntem bakımından giderek çeşitlenmiş ve çoğalmıştır. Bu bağlamdaki söz konusu düşünceler ekseninde en-Nisâ sûresi 82. âyetteki “tedebbur” ifadesine baktığımızda önceki ve sonrakilerin haberlerini ihtiva eden Kur'ân'ın mana, muhteva, nazım, belagat ve fesahat gibi farklı açılardan düşünüldüğü takdirde en ufak bir çelişkiden bile uzak olmasının onun asla bir beşer kelamı olmadığına delalet ettiği anlatılmaktadır. Çünkü tek yönden bakıldığında ya da müstakil olarak değerlendirildiğinde âyet ve sûreler arasında bazı çelişkiler olduğu vehmi zihne gelebilir. Oysa âyette özellikle bu ifadenin (يَتَدَبَّرُونَ) kullanılması ve mef'ûlün Kur'ân olması önemli bir hususa dikkatlerimizi çekiyor ki o da bir mütedebbir gözüyle farklı boyutlardan ve etraflıca mülahaza edildiğinde çelişki, farklılık ve uyumsuzluk zannedilen konuların ortadan kalkacağıdır. Ayrıca âyetin siyak ve sibakı göz önünde bulundurulduğunda münafıkların gece kurdukları planları ve sır olarak sakladıkları ile Kur'ân'ın haber verdiği gaybî bilginin örtüşüyor olması da Kur'ân üzerinde ciddiyetle düşünmenin önemini anlatmaktadır.³⁸ Çünkü gerçekten “Bu Kur'ân (vahiy ile gelen) büyük bir haberdur.” (Sâd 38/67). Onun haber verdikleri ancak vahiyle bilinebilecek şeylerdir. Mutlak anlamda gaybı ise ancak Allah bilir.³⁹

Muhammed sûresi 24. âyette de insanların akıllarını kullanmalarının hayret edilecek, tevhîh ve kınamayı gerektirecek bir husus olduğu istifham-ı taaccubî üslubu ile anlatılmaktadır. Zira bu kadar açık ve parlak hakikatleri, bu derece kuvvetli delil ve hüccetleri muhtevi Kur'ân'ın farklı boyutlarıyla düşünülüp anlaşılması için akıl tutulması yaşanması gerekir. Âyetteki “أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَفْفَٰلَهُهَا” ifadesindeki istiâreden de anlaşıldığı gibi hakikaten de onların kalpleri paslanmış, bu sebeple onlar sağlıklı düşünme ve anlama melekelerini kaybetmişlerdir. Apaçık âyetleri, lafzı, manası, ahkâmı, kıssaları, misalleri, emir ve nehiyleriyle Kur'ân onlara sesleniyorken muhatapları olarak insanlar bu ve benzeri açılardan Kur'ân'ı düşünmekten kaçınıyor, ona kulak vermiyor ve itaat etmiyorlarsa artık yapılacak bir şey kalmamış demektir. Çünkü

³⁸ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve t'râbulu*, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1988), 2: 82.

³⁹ en-Neml 27/65.

kalpleri fitrî fonksiyonunu yitirip paslanmamış, kulakları tıkanmamış, vahiyle aralarına bir perde çekilmemiş ve hakikat gözleri körelmemiş kimseler için Kur'ân, üzerinde detaylıca düşünülmesi icap eden ve neticede mezkûr bilgi vasıtalarıyla kişiyi hakka ve hidayete ulaştıran ilahî bir mesajdır.⁴⁰

Sâd sûresi 29. âyette ise genel olarak şu hususlar anlatılmaktadır:

- a) Kur'ân (ilâhî) bir kitaptır.
- b) Yüce Allah tarafından Hz. Muhammed'e (a.s.) Cebrail (a.s.) vasıtasıyla indirilmiştir.
- c) Cennet, cehennem, dünya, ahiret, rahmet, mağfîret ve saadet gibi farklı hakikatleri anlatan bilgi dolu (mübarek) bir kitaptır.
- d) İnsanlar, âyetlerini okuyup detaylıca düşünsünler ve neticede aklı olanlar bunlardan öğüt ve ibret alsınlar diye indirilmiştir.

Bu maddelerden başka bir husus daha vardır ki âyetteki “يَتَذَكَّرُوا” lafzı iman etmeyen diğer kimseler kastedilerek kıraat imamlarının çoğunluğu tarafından bu şekilde gâib ya (ي)‘sının kullanılmasıyla okunmuştur. Ebû Cafer (ö. 130/747-748) ile Âsım’dan (ö. 127/745) rivayetle Hafs (ö. 180/796) ise Hz. Peygamber ve onun ümmetinin âlimlerini kastederek “يَتَذَكَّرُوا” şeklinde muhatap tâ (ت)‘sıyla okumuşlardır.⁴¹ Ayrıca burada Kur'ân bağlamında “يَتَذَكَّرُوا” ve “يَتَذَكَّرُ” şeklindeki farklı lafızlarla insanlara şuurlunda olmaları gereken büyük bir sorumluluk yüklenmektedir. Yani sadece harflerinin mahreçleri, vakıfları ve harekeleri gibi kıraati konusundaki şeklî ve lafzî, özden yoksun çabalar değil aynı zamanda ibadet ve uygulamaya dönük bir düşünme olmalıdır. Çünkü kutsal kitaplar ancak anlayarak uygulanmak için nâzil olmuştur. Kur'ân'ın dinî ve dünyevî hakikatlerle ilgili bilgilerle dolu olması, onun okunup âyetleri üzerinde ciddiyetle düşünülmesini ve bunun neticesinde öğüt alınarak yaşanmasını zorunlu kılmaktadır.

Sadece lafızla, zâhirle yetinip bâtınî pek çok güzel manaları, makul ve makbul yorumları/te'vil göz ardı etmek; sağmal, besili ve semiz hayvanlara sahip olup da onların süt vb. nimetlerinden faydalanmamaya veya büyük bir hazineye malik olup da onu kullanmamaya benzemektedir.

⁴⁰ el-Mutaffifîn 83/14; el-En'âm 6/25; el-İsrâ 17/46; el-Kehf 18/57; el-Fussilet 41/5.

⁴¹ Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân*, 21: 190; İbn Atıyye Ebu Muhammed Abdu'l-Hak b. Gâlib el-Endelûsî, *el-Muharriru'l-Vecîz*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, h. 1422), 4: 503.

Çünkü hadis-i şerif rivayetinde belirtildiği üzere, “أُنزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ”, “Kur’ân yedi harf üzere nâzil olmuştur. Onun her kelimesinin bir zâhiri bir de bâtını vardır. Her harf bir had ve her had bir matla’dır.”⁴² Bu yüzden Kur’ân âyetleri metnin lafzına, Arap dili kurallarına, Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn tefsirlerine, şer’î deliller ile aklî hükümlere muvâfık olduğu sürece farklı boyutlardan detaylıca incelenmelidir. Böylesi bir düşünme metodu sırasında murâd-ı ilâhîyi tespite yönelik samimi bir inanç, ihlas ve niyet olmalı, siyak-sibak ve konusal bütünlükle birlikte ifrat ve tefritten uzak yani mütedil bir yaklaşım sergilenmelidir. Ayrıca Hz. Ebu Bekir’in “أَيُّ سَمَاءٍ تَطَّلُنِي أَوْ أَيُّ أَرْضٍ تُفَلِّنِي إِنْ أَنَا قُلْتُ فِي كِتَابِ اللَّهِ مَا لَا أَعْلَمُ! /Allah’ın kitabı hakkında bilgim olmayan bir şeyi söylersem hangi gök beni gölgelendirir, hangi yer beni üstünde taşır?”⁴³ dediği gibi Arap dil kaidelerine, usûl-i tefsir ilkelerine, Kur’ân ve sünnet gibi şer’î delillere aykırı sübjektif bâtil yorumlar, kişisel görüş ve şâz değerlendirmelerden uzaklaşılmalıdır. Zira bu durumu suiistimal ederek ne nassın, ne lafzın, ne de mef’hûmun ifade ve işaret ettiği, herhangi bir karineye de dayanmaksızın serdedilen bazı bâtil ve bâtinî te’viller herkesin malumudur. Tedebburden uzak bir şekilde, âdeta cehaletini izhar edercesine bir kimsenin, “هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى /Bu Kur’ân, insanlara bir açıklama, takva sahipleri için de bir hidayet ve öğüttür.” (Âl-i İmrân 3/138) mealindeki âyette geçen “بَيَانٌ /beyân” lafzıyla kendi isminin kastedildiğini iddia etmesi bunun bir örneğidir. Aynı mantıkla bazıları da, Yüce Allah Kur’ân’da, “حُرِّمَتْ... عَلَى كُفْرَانِكُمْ الْمَيْتَةَ وَالِدَّمَ وَالْحَمَّ الْخِنْزِيرِ /Murdar hayvan, kan, domuz eti... size haram kılındı.”⁴⁴ buyuruyor. Dolayısıyla âyette sayılanlar dışında domuzun iç yağı ve derisi gibi bazı parçalarının helal olduğu düşüncesindedirler.⁴⁵ Hakeza kimi müfessirler, “.../وَلَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونُوا مِنَ الظَّالِمِينَ... /Şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.” (el-Bakara 2/35) mealindeki âyette ağacın meyvesinden yemenin murat edilmediğini, bir insanın

⁴² İbn Hibbân Muhammed b. Ahmed b. Ebî Hâtim et-Temîmî el-Bustî, *Sahîh-i İbn Hibbân*, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, h.1414), 1: 276; Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, (Kahire: Dâru’l-Haremeyn, ts.), 1: 236.

⁴³ Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2007), 286.

⁴⁴ el-Mâide 5/3.

⁴⁵ Kâsımî, *Mehâsinu’r-Te’vîl*, 1: 46.

kalbinde Allah'tan başkasının sevgisinin onunla birlikte bulunmamasının kastedildiğini düşünmüşlerdir.⁴⁶

Semavi bir kelim olmasi hasebiyle Kur'an hakkında söz söylemek aslında oldukça zor bir iştir. Furkân sûresi 33. âyet, Kur'an'ın anlaşılması faaliyetinde kişiye Allah'ın muradını maksat edinmek ve bu anlamda onun adına söz söylemek gibi vebali büyük bir sorumluluk yüklemektedir.⁴⁷ Fakat “مَا لَا يَدْرِكُ كَلِمَهُ لَا يَتْرُكُ كَلِمَهُ” /Tamamı idrak edilemeyen şeyin bütün bütün terkedilemeyeceği⁴⁸ kaidesi gereği bu zorluk ve ağır sorumluluk insanları Kur'an'ı anlama gayretinden de geri bırakmamalıdır. Kelime olarak tebyîn ve îzâh anlamına gelen “tefsîr”, insanın gücü ve idraki nispetinde Allah'ın muradına delaleti açısından Kur'an âyetlerinin durumunun incelendiği ilim olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹ Yukarıda da işaret edildiği gibi üslubu, lafzî hususiyetleri, ilahî bir kelim olmasi, makâsıt ve muhtevası gibi özellikleri sebebiyle kimi zaman ancak ince bakış ve derin anlayış sahiplerinin/râsihûn keşfedebileceği Kur'an âyetlerinin gerektirdiği bazı manalar vardır.⁵⁰ Anlaşılsın ve üzerinde düşünölsün diye kolaylaştırılmış olan Kur'an'ın maksat ve manalarının doğru anlaşılması bakımından bu durumların göz önünde bulundurulması gerekmektedir.⁵¹ Bu düşünce ve yaklaşımı en iyi ifade eden kelime ise tedebburdür.

4. KUR'ÂN'DA TEDEBBUR KELİMESİNE YAKIN ANLAMDA KULLANILAN İFADELER

İnsanoğlu, eşya ve varlıkların hakikatini idrak ederek bilim ve hadiseler hakkında düşünöbileceği bir yetenek ile yani akıl nimetiyle

⁴⁶ Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsa b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, h. 1423), 1: 29.

⁴⁷ İsmâil Cerrâhoğlu, *Tefsîr Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1: 70.

⁴⁸ Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec, *Garâibu'l-Kur'an ve reğâibu'l-furkân*, thk. Zekerîyya Amîrât, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, h. 1416), 2: 94; Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbuddîn Şâh Velîyyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn, *Hucetullâhi'l-bâliğa*, thk. es-Seyyid Sâbık, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2005), 1: 141; Kâsimî, *Mehâsimu't-Te'vîl*, 6: 185.

⁴⁹ Zurkânî, *Menâhilu'l-Irfân*, 1: 423.

⁵⁰ İsa Kanik, *Kur'an-ı Kerim'i Tefsir Etmenin Kuralları Bağlamında Meydânî ve Tefsir Metodu*, (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 60.

⁵¹ el-Kamer 54/17.

donatılmıştır. Bu sayede bilinçli ve şuurlu davranışlarından sorumlu olacağı için Kur'ân'da Yüce Allah'ın muhatabı bizzat insandır. O yüzden “Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı?” (Muhammed 47/24), “Akıl etmezler mi?” (el-Enbiyâ 21/10), “Ne kadar da az düşünüyorlar!” (el-A'râf 7/3; en-Neml 27/62), “O hâlde ibret alın, ey akıl sahipleri!” (el-Haşr 59/2), “Ne dersiniz, hiç düşündünüz mü?” (el-Ahkâf 46/4), “Gördün mü, tasavvur edebilir misin?” (el-Mâ'ûn 107/7) meallerindeki pek çok âyette insanoğlu düşünmeye davet edilmiştir. Şüphesiz ki Kur'ân-ı Kerîm, değer ve şanı çok yüce bir kitaptır.⁵² Kur'ân'ın indiriliş gayesi de insanların kendisine tabi olacakları ilkeleri, leh ve aleyhlerine olan konuları bilmeleridir. Bunu bilmek ve anlamak ise ancak onun âyetlerini tedebbur etmekle mümkün olmaktadır.⁵³ Tedebbur kelimesi ve ona yakın anlamda kullanılan ifadelerden de anlaşılacağı üzere Kur'ân'ı takdir ve ta'zim anlayışımız özden ve maksattan biraz uzaktır. Çünkü daha çok maddi varlığını yücelttiğimiz, sadece okuyarak sevap kazanmak için lafzına yoğunlaşıp manasını düşünmekten ziyade dış dokusu ve şekli hususiyetleriyle uğraştığımız Kur'ân'ın bizden istediği, öğrenilmek için okunması, anlaşılması ve âyetleri üzerinde derinlemesine ve detaylı bir şekilde akıl yürütülmesidir. Kur'ân'ın, âyet, sûre ve hizb gibi kısımlara ayrılması, tecvit kuralları çerçevesinde, tane tane, dura dura okunmasının istenmesi ve Arap lisanıyla indirilmiş olması da anlama ve düşünmenin önemini göstermektedir.⁵⁴ Çünkü inanılması ve yerine getirilmesi gereken bazı ilkelerden oluşan Kur'ân doğru okunmadıkça doğru anlaşamaz, doğru anlaşılmadıkça da gönderiliş maksadına uygun olarak düzgün bir şekilde hayata uygulanamaz.⁵⁵

Çoğu zaman birlikte kullanılan anlama ve düşünme insana özgü bir durumdur. Anlama ve düşünme bağlamında tedebbur ile alakalı olarak Kur'ân-ı Kerîm'de tezekkur, tefekkuh, a'kl, nazar, tefekkur, ru'yet/re'y ve ibret/i'tibar gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Herhangi

⁵² el-Vâkıa 56/77; el-Burûc 85/21.

⁵³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, thk. Mecdî Beslûm, (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, 2005), 8: 623.

⁵⁴ el-Furkân 25/32; el-Muzzemmil 73/4; el-Alak 96/1; el-A'râf 7/204; Yûsuf 12/2.

⁵⁵ Hayrettin Karaman, v.dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2007), 1: 37.

bir düşüncenin farklı kelime ve üsluplarla anlatılabileceği hususu herkes tarafından kabul edilen ve bütün edebî çevrelerce bilinen bir gerçektir. Böylesi bir üslubun pek çok hikmeti olduğu gibi elbette mezkûr kelimeler arasında bazı anlam incelikleri de bulunmaktadır. Örneğin, Kur'ân'ın bir ismi de “ez-zikr”dir.⁵⁶ Bir diğer vasfı ise “tezkire”dir.⁵⁷ ez-Zikr, öğüt, hatırlama gibi anlamlara gelir. Tezkire ise ikaz ve uyarı demektir. Toplantı ve randevu gibi zaman, yer veya başka noktalardan hatırlanması istenen şeyleri unutmamak için parmağa bağlanan ip veya kart gibi nesnelere ifade etmektedir.⁵⁸ Aynı kökten türeyen “tezekkür” ise önceki bir şeyi hatırlamaya yönelik düşünmek, hafızamızdaki bir şeyi çağrıştırmak, ondan ibret almak, dil ve kalp ile anmak gibi manalara gelmektedir. Zikir ve tezekkür sözlükte aynı anlamdadır.⁵⁹ Ayrıca zikir, dille anmaktan ziyade Allah'ın hayranlık uyandırıcı kudret âyetlerini tefekkür ve teemmüle dalmak, bu alametler üzerinde bütün isim ve sıfatlarıyla Yüce Allah'ı düşünmektir. “...إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ” (Yûsuf 12/104), Kur'ân, herkes için ancak bir hatırlatma ve öğüttür.” (Yûsuf 12/104), “وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ” /Muhakkak ki biz düşünüp ders alsınlar diye insanlar için bu Kur'ân'da her türlü örneği ortaya koyduk.” (ez-Zümer 39/27) meallerindeki âyetlerde Kur'ân'ın bir hatırlatma olduğu belirtilerek daha önce anlatılan misaller ve açıklanan âyetlerden inanç ve davranışa dönük değişiklik oluşturmak maksadıyla ibret ve öğüt alınması gerektiği anlatılmaktadır.

Tedebbur ile alakalı kelimeler bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer kelime de daha çok hâl-i hazırda olay ve nesnelere bakmak, anlamak, aklını kullanarak düşünüp doğru ve tutarlı davranmak manasında “-ta'kılûn” veya “يعقلون -ya'kılûn” şeklinde Kur'ân'da geçen a'kl'dır.⁶⁰ Akıl, insanoğlunu düşünme yeteneğinden yoksun canlılardan ayıran temyiz melekesidir. Arapçada “عقل/akıl”, men eden, engelleyen, sınırlayan, hapseden anlamına gelmektedir. Sahibini, tehlike, ziyan ve hüsrandan koruduğu için kendisine bu isim verilmiştir. Bir şeyi aklet-

⁵⁶ el-Hicr 15/6-9.

⁵⁷ Tâhâ 20/2-3.

⁵⁸ Meydânî, *Me'âricu't-Tefekkur*, 8: 495.

⁵⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, 2: 664; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4: 268-308-531.

⁶⁰ el-En'âm 6/151; ez-Zuhruf 43/3; el-Enbiyâ 21/10; Yûsuf 12/2; en-Nûr 24/61; el-Mu'min 40/67.

mek onu anlamak, teemmül ve fehmetmektir. Akıllı kişi düşünce ve eylemlerinde hevâ ve hevesine uymayarak câhilâne tutumlara karşı kendini kontrol edebilendir. Akıl kalp, kalp de akıldır.⁶¹ Bu açıdan Bakara sûresi 164. âyette insanların duyularıyla bizzat müşahede edebilecekleri gök ve yerlerin yaratılmasında, gemilerin denizde seyretmesinde, gökten inerek bin bir çeşit bitkisiyle ölü toprağa can veren yağmurda, yer ve gök arasında emre amade bulutları yönlendiren rüzgârlarda aklını kullanabilen bir toplum için ibretler olduğu belirtilmektedir.

Düşünmeyle ilgili anlamlar taşıdığı için teemmul ve re'y lafızları de tedebbur kelimesine yakın ifadeler kapsamında değerlendirilebilir. Teemmul, varlık ve nesnelere hakkındaki fikir ve düşünceleri zihinde yoğunlaştırmaktır. Re'y/Ru'yet ise hem göz hem de kalple/akılla bakıp görmektir.⁶² Re'y/Ru'yetin görme ve gözlem yanında hissetme, tahayyül, tefekkür, fikir beyan etme ve akletme ile irtibatlı kullanımlarını Kur'an'da görmek mümkündür.⁶³ Aynı şekilde asıl anlamı göz ile bakmak olan "nazar", kalp gözüyle bakmak ve düşünmek manasında kullanıldığı gibi, "bir şey hakkında nazari araştırma ve gözlem yapmak" anlamına da gelmektedir. Hakeza "fikir" kökünden türeyen tefekkür de aynı anlamdadır.⁶⁴ Kur'an'da, "أَفَلَا يَنْظُرُونَ /...bakmazlar mı?" şeklinde başlayan ve diğer âyetlerde ifade edilenlerle birlikte devenin yaratılışı, göğün yükseltilmesi, dağların yerleştirilmesi ve yeryüzünün yayılarak yaşama elverişli hâle getirilmesi gibi gözlemlenebilen ve özellikleri bakımından insanı hayret ve şaşkınlığa sevk eden varlıklar hakkında düşünülmesi istenmektedir.⁶⁵ Benzer durum "انظُرْ /bak, bir düşün" anlamındaki emir kipiyle farklı sûrelerde de görülmektedir.⁶⁶

Aynı şekilde Âl-i İmrân sûresi 191. âyette, yürürken, otururken, ayakta dururken her daim Yüce Allah'ın hatırlanması, ibadet veya diğer faaliyetlerimizde asla onun unutulmaması istenirken "يَذْكُرُونَ" lafzı kullanılmıştır. Olumlu neticeye ulaştırması, yer ve gökler gibi insanın duyu organlarıyla hissedip aklen idrak edip kavrayabileceği varlıkların boş ve

⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11: 458. Ayrıca bk. el-A'râf 7/179; el-Hacc 22/46.

⁶² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 14: 291.

⁶³ Bk. el-A'râf 7/27; el-Enfâl 8/48-50; el-Ahkâf 46/4.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5: 65-215.

⁶⁵ Gâşiyeh 88/17-20.

⁶⁶ el-Bakara 2/259; el-A'râf 7/84; er-Rûm 30/50; es-Sâffât 37/102.

batıl olmaması hususları da “يَتَفَكَّرُونَ” tabiriyle yani tefekkür kelimesiyle ifade edilmektedir.⁶⁷ Aynı şekilde tedebbur ile alakalı bir diğer kelime de bilinen üzerinde yoğunlaşıp kıyaslama yoluyla ibret ve öğüt verici bir başka sonuca ulaşmak anlamında kullanılan ve Kur'ân'da “اِعْتَبِرُوا” /İbret alın.”⁶⁸ formunda gördüğümüz ifadedir. İtibâr, bazı şeylere bakıp akıl yürüterek aynı cinsten başka şeyleri anlayabilmektir. İbret ise fizikî ve maddi olanı müşahade edip öğrenerek henüz görülememiş olanı bilme-ye vasıta kılınan durumdur. Kelime, “ر,ب,ع/a,b,r” kökünden türemiştir ve bir hâlden diğerine geçiş manasını ifade eder. Bu yüzden kelimedeki geçiş anlamından hareketle gözden yanağa aktığı için gözyaşına “عَبْرَةٌ” /‘abratu”; söyleyenin lisanından dinleyenin aklına mana naklettiği için lafza/söz “عِبَارَةٌ” /‘ibâretu”; rüya gibi his ve duygularla anlaşılıp hayal edilenden düşünülene intikal sebebiyle rüya yorumlamaya da “تَعْبِيرٌ” /ta‘bîr” denilmiştir. Kelime kökenindeki mezkûr manalar sebebiyle müfessirler eşyanın hakikat ve manalarına bakarak başka şeyler hakkında malumat sahibi olmaya “itibâr” demişlerdir.⁶⁹

Kur'ân'da geçen bu ve benzeri kelimelerin mana yelpazesinden hareketle Kur'ân'ın, anlama maksadıyla muhataplarından âyetleri üzerinde teferruatlı ve detaylı düşünmeleri, geçmiş ve geleceğe yönelik verdiği haberlerden gerekli mesajı almalarını istediğini söyleyebiliriz. Kanaatimizce Kur'ân'da tedebbur ile yakın ilgisi olan kelimeler, düşünmenin farklı biçimlerini göstermektedir. Bu anlamda Kur'ân'daki ilgili âyetlere baktığımızda düşünmenin Allah'ın bir emri olması bakımından bir ibadet ve kulluk vazifesi olduğu da anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Konuyla ilgili öne sürülen birtakım önemli görüşleri ve elde edilen bilimsel verileri belirttikten sonra sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki hayat kitabı olan Kur'ân, insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak

⁶⁷ Bk. Âl-i İmrân 3/191.

⁶⁸ el-Haşr 59/2.

⁶⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisabûrî el-Vâhidî, *el-Vesît fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, 1994), 4: 270; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 7: 482; Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1997), 543.

üzere indirilmiştir. Kur'ân'ın muhatapları olması bağlamında insanı tanımlayan niteliklerden biri de akli kullanma sanatı olarak da ifade edilen konuşmaktır. İnsan için iletişim zarurî bir ihtiyaçtır. Kelime ve kavramlar iletişimde ve düşüncelerimizi ifade etmekte önemli bir rol üstlenir. Yüce Allah'ın sıfatlarından biri de “Kelam”dır. Allah, bir insanla ancak vahiyyle, perde arkasından seslenmekle veya elçi gönderip dilediğini vahy etmekle iletişim kurmuştur. İletişimin kalitesi “anlama” ve “kavrama” ile sonuçlanmasına bağlıdır. Yüce Allah Kur'ân'da düşünmeyi emretmektedir. Kur'ân, Allah'ın “Kelam” sıfatının tecellisidir. İnsan, gözlemleyebilen ve düşünebilen bir varlıktır. Bu yetenek sayesinde insan geçmişi, ânı ve geleceği düşünebilir. İnsan, Kur'ân tilavetiyle onun anlam derinliğini tedebbur eder. Kendini dış dünyadan soyutlayarak ilahî ve ezeli hakikatler üzerinde yoğunlaşır. Eşyanın mahiyeti, yaratılışın hikmeti ve Allah'ın nimetleri hakkında tefekküre dalar. Nihayetinde de dünya ve onun içindekilerin aldatıcı ve fâni oluşundan ibret alır.

Kur'ân şifadır, rahmet ve hidayettir. Bu ve benzeri özelliklerinin fonksiyonel hâle gelmesi için de onun anlaşılması elzemdir. Düşünmenin ön koşullarından biri olarak ilk inen âyette “Oku!” emri vardır. Okuma ve düşünme birbirini bütünleyen iki unsurdur. Okuma ve düşünme esnasında kullanacağımız kelime, kavram ve terimler elbette önemlidir. Kur'ân'daki kelimelerin klasik sözlükler ve tefsir kaynaklarından araştırılması zorunludur. Kur'ân, zelûl ve zû vücûh bir kitaptır. Bu yüzden âyetlerinin, kavram ve kelimelerinin anlaşılması noktasında en uygun veçhe hamledilmeleri esastır. Bu durumu en iyi ifade eden kelimelerden biri de “tedebbur”dür. Çünkü tedebbur, Allah'ın âyetlerindeki zahîrî ve bâtinî manaları kavrayabilmek, lütfedilen ince anlayış ve ilim sayesinde lafza takılmadan şâriin ne dediğinden ziyade ne demek istediğini düşünebilmektir.

İbare ve lafızlar mana aktarımında bir araçtır. Asıl amaç ise murâd-ı ilâhîyi anlayabilmektir. Dolayısıyla Kur'ân'ın doğru anlaşılabilmesi ve indiriliş maksadının gerçekleşebilmesinin yolu salt onun kelime, terkip ve cümleleri ile meşgul olmak, nahvî, sarfî, belâğî ve edebî incelikleriyle uğraşmak değil bunlardan hâsil olan manalar ekseninde onu hayata uygulamaktır.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan. *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Meâ'limu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *el-Esmâ ve's-Sıfât*. Thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. Cidde: Mektebetu's-Sevâdî, 1993.
- Bikâî, Ebu'l-Hasen Burhânuddîn İbrahim b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî. *Nazmu'd-durer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmu's-Sahih*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. Dâru Tavkî'n-Necât.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi: 1996.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve's-sihâhu'l-arabiyyeti*. Thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Curcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *et-Târîfât*, Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî, 2. Baskı, Beyrut: Dâr en-Nefâs, 2007.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünen*. Thk. Şuayip el-Arnaût. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2004.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitapevi, 1982.
- Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn. *Hüccetullâhi'l-bâliğa*. Thk. es-Seyyid Sâbık. Beyrut: Dâru'l-Cil, 2005.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Sayda-Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- Ece, Hüseyin Kerîm. *İslâm'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Feyrûzabâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Thk. Mektebü Tahkîki't-Turâs fî Muesseseti'r-Risâle. Beyrut: Muessesetu'r-Risâleti li't-Tabâati ve'n-Neşr, m. 2005- h. 1426.

- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'Ayn*. Thk. M. el-Mahzûmî ve İ. es-Sâmerrâî, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Hârûf, Muhammed Fehd. *el-Muyesser fi'l-kırâ'âtî'l-erbea' 'aşere*, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, m. 2000/h. 1420.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebu Muhammed Abdu'l-Hak b. Gâlib el-Endelûsî. *el-Muharriru'l-Vecîz*, Thk. Abdusselam Abduşşâfî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, h. 1422.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Hâtîm et-Temîmî el-Bustî. *Sahîh-i ibn Hibbân*. Thk. Şuayb el-Ernaût, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, h. 1414.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî. *Cemheretu'l-Luga*. Thk. Remzi Münîr Ba'lbekî, Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, h. 1414.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdr, h. 1424.
- Kâsîmî, Muhammed Cemâluddîn. *Mehâsinu't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, 2003
- Kanik, İsa. *Kur'ân-ı Kerîm'i Tefsîr Etmenin Kuralları Bağlamında Meydânî ve Tefsîr Metodu*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2017.
- Karagöz, İsmail v.dğr. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Karaman, Hayrettin v.dğr. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kılıç, Hulusi. *Arapça Dilbilgisi Sarf*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.
- Kurtubî, Ebu Abdîllah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmet el-Berdûnî ve İbrahim Âtfîş, Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısri, 1964.
- Kuşeyrî, Abdulkerim b. Abdîmelik. *Letâifu'l-İşârât*. Thk. İbrahim el-Besyûnî. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme, ts.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü Ehlî's-Sunne*. Thk. Mecdî Beslûm. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, 2005.

- Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî. *Tefsîru'l-Kur'ân (en-Nuket ve'l-'Uyûn)*, Thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdîrrahman, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, ts.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *Me'âricu't-tefekkur ve dekâiku't-tedebbur tefsîrun tedebburîyyun li'l-Kur'âni'l-Kerîm bi hasebi tertîbi'n-nuzûli vifka menheci kitâbi kavâ'idî't-tedebburî'l-emsal li kitâbillâhi Azze ve Celle*. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 2000.
- Meydânî, *Davâbitu'l-ma'rife ve usûlu'l-istidlâli ve'l-munâzara sıyâğatun li'l-mantıkî ve usûli'l-bahsi mutemeşşiyetun maa'l-fikri'l-İslâmî*. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- Munâvî, Zeynuddîn Muhammed. *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmiu's-Sağîr*. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, h. 1356.
- Muslim, Ebu'l-Hüseyn Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysabûrî. *Sahîhu Muslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1954.
- Nisabûrî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec. *Garâibu'l-Kur'ân ve reğâibu'l-furkân*. Thk. Zekerîyya Amîrât. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, h. 1416.
- Râcihî, Abduh. *et-Tabîku's-sarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabî, 2004.
- Râgıb, el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. Dîmeşk: Dâru'l-Kalem, 1997.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî. h. 1420.
- Salih, Subhî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. İstanbul: Dersâdet, ts.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2007.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. Tercüme: İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh. *Fethu'l-Kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, h. 1414.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. Thk. Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmulî. *el-Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmet Muhammed Şakir. Dîmeşk: Muessesetu'r-Risâle, 2001.

- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. haz. Şükrü Halûk Akalın, v.dğr., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977.
- Tüsterî, Ebu Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yunus b. İsa b. Abdillâh b. Refî'. *Tefsîru't-Tusterî*, Thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, h. 1423.
- Vâhîdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsabûrî. *el-Vesît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd v.dğr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, 1994.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Me'âni'l-Kur'ân ve irâbuhu*. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1988.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*. Thk. Muhammed Abdusselam Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'İlmî, 2009.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-vesît*. Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, h. 1422.
- Zurkânî, Muhammed b. Abdulazîm. *Menâhilu'l-'urfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.